

Задніпрський Геннадій Трохимович

Каліграфія — прекрасна гілка на дереві шрифтів

У статті проаналізовано розвиток та сучасний стан каліграфії, скоропису. Розглянуто проблеми вивчення каліграфії в школі.

Ключові слова: каліграфія, скоропис, кирилиця, кулькова ручка, гострокінцеве перо.

Заднипрский Г.Т.

Каллиграфия — прекрасная ветка на древе шрифтов

В статье проанализировано развитие и современное состояние каллиграфии, скорописи. Рассмотрены проблемы изучения каллиграфии в школе.

Ключевые слова: каллиграфия, скоропись, кириллица, шариковая ручка, остроконечное перо.

Gennady Zadnipyany

Calligraphy as Beautiful Branch of Fonts Tree

The article analyses development and current state of calligraphy and cursive writing. The study problems of calligraphy at school are considered.

Key words: calligraphy, cursive writing, cyrillic alphabet, ball-point pen, pointed feather.

Загальновідомо, що каліграфія, або краснопис, є мистецтвом гарного письма — від шкільних прописів до виразних, креативних композицій. Сучасне визначення цього терміна звучить так: «каліграфія — мистецтво оформлення знаків в експресивній, гармонійній і майстерній манері» [8, 45].

Писемність пройшла довгий шлях розвитку й удосконалення багатьма народами. Вважається, що витoki європейської писемності сягають ще часів Давнього Єгипту та Шумеру (4 тис. років до н. е.). Шлях розвитку каліграфії досить широко висвітлено в науковій літературі: від шумерських клинописів, єгипетських ієрогліфів, через фінікійську до грецької, а далі — латинської та кириличної абеток, аж до сучасних різновидів друкованого шрифту доби книгодрукування і комп'ютерних технологій.

Письмо, яке виникло на ґрунті давньогрецької алфавітної системи, пов'язане з розвитком європейської цивілізації. Походження його, як відомо, пов'язують з ім'ям міфічного героя — фінікійця Кадма, що нібито переніс з Фінікії до Греції 16 літер, які згодом, після додання до них восьми іонічних знаків, стали вихідним джерелом розвитку двох видів письма — західно-грецького та східногрецького (з якого походить наше кириличне — слов'янське письмо). На Заході численні паростки дали латинське письмо [13, 3]. Окремо стоять писемність Сходу (Японії, Китаю, Кореї, Індії) та арабське письмо.

Першоджерелом більшості сучасних шрифтів є рукописні. Відомий швейцарський типографік Еміль Рудер зазначав, що рукописний шрифт заповнений ритмами; ефекти і контрефекти формують його вигляд: пряме — кругле, вертикальне — горизонтальне, косе — поперечне, опукле — увігнуте (впукле), натиск — відпуск, порив — повернення, висхідний — низхідний тощо. В якісному книжковому шрифті має відчуватися його рукописна першооснова. Адже «книжковий шрифт, в якому ніщо не нагадує про його рукописний першообраз, обґрунтовано можна вважати опудалом» [14, 186].

Характер шрифту залежить переважно від інструмента, яким виконується напис. Проте англієць Ерік Гілл не погоджується з цією думкою. Він стверджує, що «розум володарює формою букв, а не інструмент чи матеріал. Це, звичайно, не заперечує величезного впливу інструментів і матеріалів на форми букв. Цей вплив завжди був вторинним і здебільшого проявлявся поза усвідомленим наміром майстра» [14, 282]. Кожна техніка виконання відповідала певному стилю шрифту. Тому немає сенсу імітувати специфічні лінії, виконані, наприклад, ширококінцевим пером при карбуванні на камені, чи писати акварельним пензлем, намагаючись передати характер шрифту, вирізаного на лінолеумі.

Віртуозних умінь досягли майстри Ренесансу при написанні текстів, використовуючи пта-

шині та очеретяні пера. Саме ширококінцеве перо було в той час знаряддям, яке значною мірою визначило надалі співвідношення товщини буквених ліній [16, 5].

Український рукописний шрифт, маючи власні знакові системи дописемного періоду, петрогліфи Кам'яної Могили, загадкові композиції трипільського розпису, орнаменту, сарматські знаки, піктографічні «рисочки» і «різи», розвивався у річищі загальнослов'янського кириличного письма. Найбільш відомими історичними типами останнього є уставне письмо, напівустав та скоропис.

Скоропис можна назвати візитівкою доби українського бароко [10, 34]. Саме XVII ст. вважається періодом зародження цього напрямку та розквіту маньєризму в Європі, часом бурхливого розвитку світської літератури, розмаїття жанрів. Цьому сприяли не тільки фольклор та ділова писемність, а й перекладна література, що стала популярною, а також букварі, підручники, азбуковники. Вся світська й навчальна література залишається майже виключно рукописною, що дає змогу вільно розвиватися скорописним почеркам. До кінця століття скоропис досягає апогею за своєю віртуозністю і складністю. Цей тип письма порушив ренесансну гармонію дещо застиглих шрифтових форм характерною для маньєризму примхливістю, аристократизмом, іноді химерністю, штучністю аж до куртуазної регламентованості, додав легкість, віртуозність і разом з тим свободу. Шрифтові композиції прикрасили елегантні, пишні та примхливі розчерки. Про цей елемент скоропису схвильовано висловлювався один із літературних персонажів Ф.М. Достоевського, князь Мишкін: «<...> розчерк — це найнебезпечніша річ! <...> потребує неабиякого смаку, але якщо він вдався, якщо віднайдена пропорція, то такий ось шрифт ні з чим незрівнянний, так навіть, що можна закохатись в нього» [6].

Новий каліграфічний стиль не має аналогій в європейській культурі. Здається, що саме тут відображене почуття свободи і національної самобутності. Якщо друкована кирилиця ніби застигла, то рукописний шрифт стрімко змінюється протягом століття. Тому XVII ст. цілком обґрунтовано можна назвати століттям каліграфії [12, 49]. Книгодрукування, а пізніше друкарська машинка й останнім часом комп'ютер тиснули на каліграфію. Проте вона не зникла й нині залишається важливим елементом навчання письма при вивченні мови, видом графічного мистецтва, значущим елементом графічного дизайну.

Батьківщиною сучасної європейської каліграфії є Англія. Біля витоків краснопису стояв

Вільям Морріс (1834–1896). Його найважливіша теоретична праця “The ideal book” («Ідеальна книга», Лондон) життєдайно подіяла на каліграфів і типографів усього світу [11, 31].

На цей час Україна вже втратила зв'язок із давньоруськими й українськими почерками, що були зразками для створення шрифтів стародрукарських книг. Цей руйнівний процес розпочався ще на початку XVIII ст., після того як Петро I своїм указом від 1710 р. перевів накреслення набірних шрифтів з кириличної графічної основи на латинську.

Середина та друга половина XIX ст. були часом панування набірних шрифтів, накреслення яких ставало дедалі різноманітнішим [10, 42].

Початок розквіту професійної шрифтової графіки в Україні XX ст. пов'язаний з іменами двох видатних вітчизняних художників — Василя Кричевського та Георгія Нарбута. У ранніх роботах В. Кричевський сміливо експериментував з графікою українського скоропису і, як першовідкривач, не боявся використовувати незвичні для читача на той час накреслення літер та їх поєднання.

Г. Нарбут виробив власний неповторний графічний стиль, який мав значний вплив на українську й російську книжкову графіку XX ст. [10, 116]. З другої половини цього ж століття заявили про себе такі майстри шрифтової графіки, як В. Машков, В. Дозорець, М. Пшінка, Б. Тулін, М. Грох, Д. Грибов, В.А. Видоняк, П. Вишняк, В. Чебаник, В. Юрчишин, В. Мітченко та ін.

Не згасає інтерес до занять каліграфією й у XXI ст. У багатьох містах України працюють курси з каліграфії (Луцьк, Харків, Черкаси тощо), зокрема в Києві їх працює кілька. Так, у школі каліграфії «Арт і Я» Вероніка Чебаник викладає «Базовий курс з української та європейської каліграфії», «Поглиблений курс з письма гострим пером та браш-пенем», «Поглиблений курс зі скоропису»; Тарас Макар — Інтенсив-курс (Фрактури); Вікторія та Віталіна Лопухіни — Інтенсив-курс «Старослов'янська кирилиця: в'язь, напівустав»; Наталя Комяхова і Людмила Калініченко ведуть дитячі групи.

Регулярно проводяться фестивалі та конкурси каліграфії в різних містах країни: фестивалі каліграфії і типографії «Рутенія» в Києві, «Простір літер» у Луцьку, студентський конкурс шрифту в Харкові, конкурс «Панна і Лицар Каліграфії» в Дніпрі, «Клас Конфуція» в Сумах тощо.

Каліграфія дає можливість задовольнити естетичні потреби людини навіть тоді, коли вона не має чи не розвинула в собі мистецькі здібності.

сті до традиційних видів творчості — графіки, живопису, скульптури.

До того ж каліграфічна літера є не тільки засобом збереження і передачі інформації, а й сферою тонких емоційних і психологічних переживань через її пластику та віртуозний розчерк.

Відомий каліграф Петро Чобітько, ще 1974 р. наголошував на тому, що якісна і естетична сторони літери надзвичайно важливі для людини. Образ літери закарбовується в нашої свідомості, діє на тонкі структури нашої психоемоційної сфери.

Вправи з каліграфії потребують неабияких зусиль — не тільки фізичних, а й душевних. Рука набуває здатності виконувати витончену роботу, а око стає чутливим до деталей та нюансів. Формується спостережливість, уміння зосередитись і логічно мислити. Це допомагає розвивати творче мислення та уяву.

Заняття каліграфією позитивно впливає на психічно й емоційно неврівноважених людей, допомагає їм гармонізувати свій внутрішній стан. Це надзвичайно актуально в нашому сучасному світі з його неймовірними швидкостями, при зростаючому деструктивному тиску зовнішнього середовища.

Яскравий приклад використання каліграфічних умінь — історія з життя американця Стіва Джобса (Steven Paul Jobs) (1955—2011). Разом із Стефаном Возняком (Stephen Gary Wozniak), українцем за походженням, він був співзасновником відомої корпорації "Apple". До речі, Стефан Возняк розробив у кінці 1970-х років комп'ютер Apple II, який став першим масовим продуктом цієї компанії.

Ще навчаючись у Reed College в Орегоні, Стів Джобс успішно опанував на курсах каліграфію. Це, своєю чергою, сприяло створенню красивих фірмових гарнітур шрифтів Apple, якими був оснащений Macintosh (Mac) — перший успішний комп'ютер з графічним інтерфейсом користувача. Далі красива типографіка (десятки шрифтових гарнітур) була розповсюджена Windows на всі персональні комп'ютери.

Проте слід зазначити, що якщо в художній каліграфії та графічному дизайні все відносно нормально, то у сфері навчальної каліграфії існують значні проблеми.

Навчання каліграфії як складової навчання мови обмежене тільки початковою школою, та й то не більше 5–7 хв протягом уроку (1 год на тиждень або 0,5 год на тиждень залежно від класу навчання) у вигляді прописів. Застосовуються переважно генетичний та ритмічний (тактовий) методи. Вправи виконуються кульковими ручками. Так званий «спенсерівський»

метод — метод письма чорнилом гострокінцевим пером з натиском — давно зник зі шкільної практики.

Для удосконалення каліграфічних навичок розроблені системи Занкова І.В., Ельконіна Д.Б., Давидова В.В., Кирей І.Ф., Трунної В.А., Прищепи К.С. та ін. Проте для повноцінного оволодіння каліграфією цього катастрофічно мало. Та й реалії часу такі, що технічний прогрес, особливо тотальна комп'ютеризація, помітно відсунув людину від мистецтва каліграфічного письма. Не отримавши необхідних навичок на початку навчання, більшість людей втратила бажання, а отже, і можливість мати красивий, чіткий та зрозумілий почерк. Тому не дивно, що вони не бачать і не цінують істинну красу й гармонію літери.

Не додають оптимізму й останні цьогорічні січневі інтернет-повідомлення. Так, наприклад, у Фінляндії з осені 2016 р. У школах скасовують обов'язкове навчання письму прописом. На думку фінського міністерства освіти, школярі мають більше часу проводити не над зошитом, а за комп'ютером, набираючи текст за допомогою клавіатури. У деяких федеральних землях Німеччини вже зараз у початковій школі дозволено писати виключно друкованими літерами. Знаючи наших чиновників від освіти — можна передбачити їхню реакцію.

Проте відомий лікар, педагог-новатор Володимир Базарний ось уже понад 15 років досліджує вплив на психічне і фізичне здоров'я дітей каліграфічного письма. Зокрема, він порівнює безвідривне письмо кульковою ручкою, якою змушують писати сучасних школярів, з імпульсно-натискним письмом пером. Відомо, що ще далекого 1968 р. за ініціативою Міністерства освіти зі шкільної практики було вилучене віками удосконалюване традиційне каліграфічне письмо, засноване на ритмі пластичних напружень і розслаблень. Його замінило «спрощене» — ненатискне і невідривне. На думку дослідника, між цими двома способами існує істотна відмінність у так званих основах психомоторної механіки. Тобто, у процесі письма пером дитина поступово набуває моторного автоматизму, який відповідає природі його біоритмів: чергування зусиль (натисків) та розслаблень (відривів). При письмі кульковою ручкою, тобто при невідривному письмі, зусилля надане постійне м'язове напруження, яке пригнічує і руйнує ритмічну основу організації довільної моторики. Учений стверджує, що в навчальному процесі надзвичайно важливими є систематичні тренування і вдосконалення якісно нових ритмів — довільно-вольових — на тлі розвитку творчих рукотворних зусиль.

Ці тренування мають відбуватися не в режимі «хвилинок», а в режимі стилю життя дітей. Це надає довільним зусиллям чіткий ритмічний ряд та мінімізує їх у часі. За кожним зусиллям (м'язовим напруженням) має йти мікропауза (відпочинок), необхідна для поповнення витрачених пластичних та енергетичних речовин для підтримки обмінних процесів життя на оптимальному рівні. Особливо доцільне введення каліграфічного письма пером як довільно-вольового механізму, необхідного для хвильової ритмічної організації життєтворчих ритмів. З огляду на зазначене нескладно зрозуміти, чому відмова від каліграфічного письма пером з притаманними йому ритмічними зусиллями на користь швидкісного письма з постійним натиском кулькової ручки завдала невірної шкоди тілесному і психічному розвитку дитини [1, 117].

Крім того, В. Базарний вважає важливим на етапах раннього і пізнього дитячого віку укорінення тілесної вертикалі та свободи (автоматизму) довільно-вольових ритмів. Учений запроєктував та випробував спеціальні регульовані по висоті парти — «контрки» — з нахилом під певним кутом (близько 16 градусів) робочою поверхнею для виконання вправ у положенні стоячи. Дослідження довели ефективність енергетичної активації мозку при різній орієнтації тіла відносно гравітаційної осі Землі — вона неоднакова при сидінні та стоянні. Так, у положенні стоячи активність мозку вища [1, 122].

При виконанні вправ кульковою ручкою у положенні сидючи дитина швидко втомлюється через статичні напруження, горбиться, майже носом водить по паперу, переходить у стан заціпеніння, буквально «кам'яніє» із затримкою дихання (так званий «письмовий спазм»). Надмірна напруга призводить до порушення постави, викривлення хребта і в підсумку — сколіозу.

Ще у 1980-х роках за допомогою методу послідовних образів (ПО) було виявлено, що при сидячо-зігнутому стрес-напруженому навчанні трансформовані в пам'ять почуттів образи можуть не тільки зазнавати викривлення, але й розпадатись на фрагменти. І якщо на той час такий феномен можна було отримати на 18–21 хв після напруженого письма, то в кінці 1990-х років — на початку XXI ст. — на 2–3 хв. Потре ефекти розпаду послідовних образів не виникали у тих дітей, які навчалися у режимі тілесної вертикалі (за «контркою») і тілесно-моторної активності [1, 198].

Життя дитини в сучасному технізованому, а подекуди й суцільно комп'ютеризованому се-

редовищі, проходить під впливом негативних випромінювань різних електронних гаджетів, пульсуючих частот Wi-Fi, радіочастот тощо. Відомо, що мозок дитини збільшується утричі від народження до двох років. Цей процес триває аж до 21 року. Отже, студенти, принаймні молодших курсів, теж входять до цієї категорії. Молоді люди, які постійно спираються у своєму житті на всілякі девайси, розвивають більш активно ліву півкулю мозку, а права залишається через це недорозвиненою. Проте саме права півкуля відповідає за концентрацію, і в разі затримки її розвитку в людей порушуються здатність проявляти увагу та процес накопичення спогадів, а отже, відбувається згасання художньої уяви. Це явище має назву цифрова деменція, або цифрове недоумство.

Збувається попередження Луї Машара з далекіх 50-х років XX ст.: «Нас чекає трагедія викривлення духовно-психічної сутності людей в сучасній технічній цивілізації. Серед молоді все частіше зустрічаються такі, у яких раптом зникає пам'ять, а також здібність продукувати власні думки. При цьому в них зберігається ситуативний операційно-розрахунковий інтелект, здатний працювати на основі зовнішньої інформації та інструкцій, тобто зомбі-інтелект» [1, 187].

Останнім часом помітно знизився рівень креативного мислення студентів образотворчого напрямку. Останні такою мірою покладаються на різного роду гаджети, що без них все частіше виявляються абсолютно безпорадними. Зростає кількість тих студентів, у яких помітно знижений рівень когнітивних здібностей і все яскравіше проглядають ознаки цифрової деменції (недоумства). Поки виконуються завдання зображального характеру (академічні постановки з рисунка чи живопису) цього не помітно. Та все змінюється, коли потрібно задумати і виконати власну оригінальну композицію образотворчого характеру.

Постійне звертання по допомогу до гаджетів, у яких зображення плоске, порушує органічність трьохмірного сканування зоровими аналізаторами образів у вільному середовищі. Скановані тривимірні образи з високою частотою мікрорухів ока при відтворенні їх з пам'яті повторюють ті ж самі мікрорухові алгоритми, на основі яких здійснювалося їх сканування та трансформування. А коли відбувається зчитування плоских зображень з екрана, зір переходить у режим блокування свободи макро-і мікрорухової активності. Це блокування зорового аналізатора не тільки як сканера, а і як базового психоенергетичного механізму, який відтворює з чуттєво-образного «колектора»

інтегровані образи середовища, — блокує уяву і уповільнює творчий процес [1, 240–241].

На жаль, покращенню ситуації не сприяє й конвеєр нашої гібридної системи освіти. Про це чітко висловився в серпневому номері газети «Слово просвіти» за 2011 р. відомий психолог Олександр Губенко: «Ми активно втілюємо так звану “болонську систему”, яку можна назвати “оболонською системою”, бо в неї дуже мало спільного з реальною європейською Болонською системою. Насправді наша “болонська система”, яку практикують у деяких українських ВНЗ, це — протиприродний симбіоз Болонської системи, яка базується на вільній пошуковій діяльності студента, з радянською, яка має обов’язкові вимоги. І тому студент, щоб отримати допуск до іспиту, має скласти за декілька днів купу модулів, а потім мало не за тиждень скласти 5–6 іспитів, а то й більше. Зрозуміло — він самостійно не підготується, а спише. Це не освіта, а конвеєр із деформування нормальної мозкової діяльності людини» [5].

Говорячи про залежність молоді від Інтернету, автор зазначає: «З появою віртуального спілкування людина може сформуватися як споживач чужих ідей, без власних думок. Інтернет не дає повноцінно розвиватись особистості. Молодь майже не вміє поєднувати думки у ланцюжок, це здебільшого уривки й асоціації замість цілісного мислення» [5].

Про ризики методологічних помилок, зумовлених неможливістю перенесення і застосування цілісного освітньо-виховного досвіду іншої нації, свого часу попереджав кандидат педагогічних наук С.І. Болтівець. Він зазначав: «Аналіз світової освітньої практики дозволив встановити поширеність феномену “запозичення запозиченого”, який у цілому, по суті, гальмує розвиток цивілізації. Причини його гальмівної дії полягають у нівелюванні природної унікальності, виникненні споживацьких тенденцій замість напруження механізмів творчості, пригніченні ініціативи виконавців, позбавлених можливості реалізувати себе у задумі і результатах його втілення» [3, 137].

Немає потреби перелічувати переваги сучасних прогресивних ІТ-технологій, вони очевидні й переконливі. Технічний прогрес зупинити неможливо. Проте варто прислухатись до слів апостола Павла: «Усе мені можна, та не все корисно, усе мені можна, але мною ніщо володіти не повинно» [2].

Не чекаючи винаходу безпечних систем та пристроїв, можна і в наш час бодай частково вберегти себе і своїх дітей від згубних впливів електронного смогу. Світом шириться рух цифрового детоксу (медійний аскетизм), тобто

обмеження часу користування електронними пристроями, свідоме звуження потоків інформації, розумне їх використання. Відсутність Wi-Fi сьогодні стає цінністю, особливо для представників творчих професій. Творчій людині необхідно генерувати ідеї, які потім житимуть у суспільному інформаційному полі. У такому разі нудьга, від якої люди зазвичай тікають, може бути плідним ґрунтом для творчості: такі періоди можуть стати джерелом власних думок і часом визрівання задумів.

В умовах безперервної цифрової зливи думка найчастіше не встигає визріти, виноситись, її плутають чужі думки. Інформаційний вакуум стає своєрідним драйвером творчості, і в цьому йому допомагає цифровий детокс.

У медіа-аскетизму велике майбутнє. Тільки не через відмову, яку йому приписують, асоціативно пов’язуючи з чернечими аскезами, а через регулювання цифрової присутності для більш комфортного існування людини в переповненому цифровому середовищі [15].

Заняття каліграфією чудово підходить для розвитку естетичного смаку, візуально-образного сприйняття, почуття пропорцій, гармонії форм. Каліграфія — це правильні лінії, симетрична структура, темп, ритм, рівномірність. Люди, які займаються каліграфією, краще сприймають інформацію, більш уважні й спостережливі.

При цьому не варто плутати мистецтво каліграфії, яке швидше є частиною образотворчого мистецтва, з каліграфічністю повсякденного почерку. Нестандартний, швидкий, оптимізований почерк, який зберігає свою читабельність — показник високого інтелекту й самобутності особистості.

Із усіх невербальних способів самовираження людини жоден не є настільки особистісним, як почерк. Настільки індивідуальним і важливим, що наші підписи юридично захищені як ідентифікатори особистості.

Подібно малюванню, почерк використовує деякі загальноприйняті форми, які мають узгоджене значення. За століття букви абетки перетворилися у форми виключної краси, які передають повідомлення вербально і водночас можуть відображати ледь вловимі невербальні наміри і роздуми письменника — художника [17, 132]. Згадаймо геніального Миколу Гоголя, який так описав роботу писаря: «Там, в цьому переписуванні, він бачив якийсь свій різноманітний і приємний світ. Його обличчя випромінювало насолоду; деякі літери у нього були фаворитами, до яких якщо він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і допомагав губами, так що в обличчі його, зда-

валось, можна було прочитати всяку літеру, яку виводило його перо» [4].

Може виникнути ілюзія, що сьогодні, у час поголовної комп'ютеризації, письмова мова себе вичерпала, тому немає сенсу займатись нею. Такі уявлення ґрунтуються на нерозумінні ролі каліграфії в житті сучасної людини. Рукописні тексти виконують не тільки функцію засобу спілкування, але й інтелектуальних та емоційних балансирів психіки. Окрім того,

каліграфія за своєю суттю індивідуальна і неповторна — по суті, осереддя елементів інтелектуальної діяльності [18, 202].

Свого часу Альберт Капр, визнаний майстер каліграфії, зазначав, що тільки ті гілки на дереві шрифтів здатні плодоносити, які просочені живим соком рукописних форм. Маємо надію, що каліграфія — прекрасна гілка на цьому дереві — не всохне, а буде квітнути і давати плоди.

ДЖЕРЕЛА

1. Базарный В.М. Дитя человеческое / В.М. Базарный. — М., 2009. — 328 с.
2. Біблія. Перше послання апостола Павла до Коринтян. Гл. 6:12. — К. : Біблійне Товариство, 2003. — 1166 с.
3. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика / С.І. Болтівець. — К. : Редакція Бюлетеня ВАК України, 2000. — 302 с.
4. Гоголь Н.В. Шинель / Н.В. Гоголь // Н.В. Гоголь. Полн. собр. соч. — М. : 1952. — Т. 3. — С. 132.
5. Губенко Олександр. Лише через виховання талановитих людей зробимо суспільство успішним / Олександр Губенко // Слово просвіти. — 2011. — № 34 (619). — С. 15.
6. Достоевский Ф.М. Идиот / Ф.М. Достоевский // Ф.М. Достоевский. Полн. собр. соч. — Л. : 1973. — Т. 8 — С. 30.
7. Капр А. Эстетика искусства шрифта / А. Капр. — М. : Книга, 1979. — 124 с.
8. Кнабе Г.А. Энциклопедия дизайнера печатной продукции / Г.А. Кнабе. — М. ; СПб. ; К. : Диалектика, 2006. — 726 с.
9. Мацюк З.С. Каліграфія: робоча програма нормативної навчальної дисципліни / З.С. Мацюк. — Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2014. — 32 с.
10. Мітченко Віталій. Естетика українського рукописного шрифту / Віталій Мітченко. — К. : Грамота, 2007. — 208 с.
11. Проненко Л.И. Каллиграфия для всех / Л.И. Проненко. — М. : Книга, 1990. — 248 с.
12. Птахова И. Простая красота буквы / И. Птахова. — СПб. : Русская графика, 1997. — 288 с.
13. Різник М. Письмо і шрифт / М. Різник. — К. : Вища школа, 1978. — 132 с.
14. Рудер Эмиль. Типографика / Эмиль Рудер. — М. : Книга, 1982. — 286 с.
15. Соловьев Д. Медийная аскетика как феномен цифровой культуры / Д. Соловьев, П. Белоус // Философские проблемы информационных технологий и киберпространства. — 2014. — № 2 (8). — 77–92. — DOI: 10.17726/phillT.159.97. — Дата доступу: 17.07.2016 р.
16. Тоотс Виллу. Современный шрифт / Виллу Тоотс. — М. : Книга, 1966. — 272 с.
17. Эдвардс Бетти. Откройте в себе художника / Бетти Эдвардс. — Минск : ООО Попурри, 2000. — 240 с.
18. Яковлев Виктор. Виртуальные миры трансного рисунка, или «Я требую, чтобы меня пожалели» / Виктор Яковлев. — М. : Класс, 2006. — 304 с.